

BATILI SEYYAHLAR GÖZÜNDEN OSMANLI İSTANBUL’UNDA “KÖPEKLER”

“DOGS” IN THE OTTOMAN ISTANBUL FROM THE EYES OF WESTERN TRAVELERS

Dr. Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tarih Bölümü, Muğla/Türkiye

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.j.1116>

Reference : Menekşe, M. (2018). “Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul’unda “Köpekler””, International Social Sciences Studies Journal, 4(28): 6321-6334

ÖZ

İlkçağ’dan bugüne insanın hayvanlarla ilişkisi çok farklı aşamalar kaydetmiştir. Bunu, özellikle sokak köpekleri özelinde görmek mümkündür. İnsanoğlu, köpeklerle kimi zaman dost olmuş; kimi zaman zehirleyerek öldürmüş; kimi zamansa topluca sürgün etmiştir. Bu çalışma ile, Osmanlı İstanbul’unu ziyaret eden birçok Batılı seyyahın eserlerinde, sokak köpeklerine nasıl yer verildiği üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Seyyahların anlattıklarına göre köpekler, kent dokusunun vazgeçilmez unsurlarıdır. Müslümanlar, her ne kadar evlerine köpek almasalar da onlara merhametle ve şefkatle yaklaşmışlar, onların beslenmesine özen göstermişlerdir. Sokak köpeklerine bakmayı sevap olarak addetmişler, bunu Allah rızası için yaptıklarını ifade etmişlerdir. Hatta sokaklarda, uzun bir sırık üzerine dizilmiş çığır, dalak gibi sakatları taşıyan adamlar (Mancacılar) da köpeklerin beslenmesinde önemli rol oynamışlardır. Fakat XIX. yüzyıl itibarıyla sokakların temizlenmesi ve modern bir şehir atmosferi oluşturmak amacıyla binlerce başıboş sokak köpeği toplanıp sürgün edilmiştir. Bu durum, her ne kadar sayılarının azalmasına neden olmuşsa da şehirde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Netice olarak bu çalışmada, XVI.-XIX. yüzyıllar arasında İstanbul’u ziyaret eden bazı Batılı seyyahlar gözünden, Müslümanlar tarafından sokak köpeklerine gösterilen şefkat ve hassasiyet konusuna yer verilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, Batılı Seyyahlar, Sokak Köpekleri, Manca ve Mancacılar

ABSTRACT

From the first Age to the present, man's relationship with animals has recorded many different stages. It is possible to see this especially in special of stray dogs. Mankind has been friendly with dogs sometimes, sometimes killed dogs by poisoning them, at the sometime, were exiled collectively. With this study, in the works of many Western travelers who visited Ottoman Istanbul, it was tried to focus on how the stray dogs took part. . According to what travelers say, dogs are indispensable elements of urban pattern. Although Muslims did not put dogs in their houses, they approached them with compassion and benignity, also they paid attention to their diet. They considered feeding the stray dogs as circumcise, they expressed that they did for Allah's sake. In fact, in the streets, men who carrying which offal such as, liver, spleen on a long pole played an important role in the feeding of dogs. However, in the 19th century thousands of roving stray dogs were gathered and exiled to clean the streets and create a modern city atmosphere. Although this situation has caused the number of dogs to decrease, they continued to exist in the city. As a result, in this study, from the eyes of some Western travelers visiting Istanbul between the 16th and 19th centuries, it is aimed to mention the issue of show compassion and tenderness for stray dogs by Muslims.

Keywords: Ottoman State, Istanbul, Western Travelers, Stray Dogs, Manca ve Mancacılar

1. GİRİŞ

"... Koşuşturan ayaklar altında büyük bir huzur ve mutluluk içerisinde uyuyan ünlü İstanbul köpekleri..."¹

Mark Twain

Tarih boyunca yaşamış hemen hemen her toplumda köpekle ilgili bir inanışın ve birikimin olduğu gözlemlenmektedir. Köpeklerin, hem arkeolojik buluntularda hem de yazılı kaynaklarda mevcut olması, şüphesiz, en eski dönemlerden itibaren insanoğluna en yakın olan hayvanlardan birisi olması ile açıklanabilir. Dolayısıyla köpeklerin insanoğlu ile hikâyesi, aslında, evcilleştirilmiş oldukları ve insanoğlu ile birlikte yaşamaya başladıkları dönemden itibaren başlamış olmaktadır.²

İstanbul'da yaşayan canlı türleri arasında köpekler, en az insanlar kadar şehir hayatının toplumsal serüvenine katılmışlar, kendi bağımsız kolonilerini kurmuşlar, yönetim ve güvenlik sorunlarını uzmanlaşma düzeyinde çözümlenmişler ve ortak yaşamın felsefesini şaşmaz bir doğrulukla uygulamışlardır. Nitekim insanlarla ilişki kurabilen ilk hayvan türünü temsil etmelerinde içgüdüsel özellikleri önemli rol oynamış ve toplu yaşama katılmalarını kolaylaştırarak aralarındaki dayanışmacı yapının güçlenmesini sağlamıştır.³

İstanbul'a gelen Batılı seyyahların gözünde İstanbul ahalisi ile sokak hayvanlarının birlikte yaşamı o kadar iç içe geçmiştir ki bazıları kitaplarında, İstanbul'daki sokak köpeklerinin kökeni hakkında fantastik hikâye ve rivayetlere yer vermekten kaçınmamıştır. Bazıları köpeklerin İstanbul'a Fatih Sultan Mehmed'in ordusu ile geldiğini iddia ederken⁴, bazıları da Doğu Roma İmparatorluğu döneminde İstanbul'da köpek olmadığı, köpeklerin İstanbul'a Türkler ile birlikte Türkmenistan'dan geldiği⁵ söylentisine yer vermiştir.⁶

Osmanlı İstanbul'unu ziyaret eden birçok seyyah, kent dokusu içerisinde dikkat çeken İstanbul'un ünlü köpeklerine seyahatnamelerinde yer vermiştir. Nitekim İstanbul köpekleri ile ilgili bilgilere, daha XVI. yüzyıldan başlamak üzere her dönemde rastlamak mümkündür. Örneğin 1555 yılı başında Avusturya arşidükü I. Ferdinand'ın daimi elçisi olarak İstanbul'a gelmiş olan *Busbecg*, seyahatnamesinde, Türklerin köpeklere ve diğer hayvanlara karşı gösterdikleri merhametten bahsetmektedir.⁷ Şehri 1655'te ziyaret eden Fransız seyyah *Jean de Thevenot*, halkın köpekleri nasıl koruduğunu, bazı zenginlerin vasiyetnamelerinde bunların beslenmesi için nasıl özel kaynak tesis ettiklerini kaydetmiştir.⁸ XVIII. yüzyılın başında İstanbul'u gezen Fransız botanikçi *Tournefort*⁹ da benzer bilgilere yer verirken, *Chateaubriand*, 1806'da çıktığı *Paris-Kudüs Yolculuğu*'nun¹⁰ İstanbul durağında, şehri üç temel özelliğiyle tanımlamıştır: *sokakların ıssızlığı, tekerlekli arabaların bulunmayışı ve köpek nüfusunun kalabalıklığı*.¹¹

¹ Mark Twain, *The Innocents Abroad: or, The New Pilgrims' Progress*, The American Publishing Company, Hartford 1869, s. 359.

² Tarihsel süreçte, özellikle Eski Mezopotamya toplumlarında köpeklerin algılanışı ilgili detaylı bilgi için bkz. H. Hande Duymuş Florioti, "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: "Eski Mezopotamya Örneği"", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXXIII, Sayı: 55, Ankara 2014, s. 45-70.

³ Ekrem Işın, "Dört Ayaklı Belediye, ya da İstanbul Köpekleri", *İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İstanbul 1995, s. 205. (ss. 205-214)

⁴ 1867'de Adolphe Bénion, köpeklerin İstanbul kuşatması esnasında Fatih Sultan Mehmed'in ordusuyla geldiklerini yazmış, topçu ateşinden ürüp Haliç'i yüzerek geçtiklerini, karşı yakada tepelere yerleştiklerini, daha sonra 1540 civarında yiyecek kıtlığı nedeniyle şehre girdiklerini belirtmiştir. Aktaran; İrvin Cemil Schick, "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 200, Ağustos 2010, s. 25.

⁵ Bir askerî veteriner olan Yüzbaşı Hikmet Şakir, 1932 tarihli tezinde köpeklerin Türk göçmenleriyle birlikte Orta Asya'dan geldiğini iddia etmiştir. Bu gülünç sav her şeyden önce döneme egemen olan milliyetçi tarihyazımını yansıtmaktadır. Zira yeryüzünde bugüne kadar keşfedilmiş en eski köpek kalıntılarının Yakındoğu'da bulunduğu, hatta Ön Asya'daki kalıntıların yaklaşık dokuz bin yıl öncesine tarihlendiği dikkate alındığında, Orta Asya'dan o kadar yolu sadece anavatanlarına geri dönmek için kat etmiş oldukları ihtimalinin gerçekten düşük olduğu anlaşılır. Bilgi ve değerlendirme için bkz. İrvin Cemil Schick, *a.g.m.*, s. 25-26.

⁶ M. Mert Sunar, "Hayvanlar", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul 2015, s. 221.

⁷ Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, s. 106-107.

⁸ Jean de Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, (Çeviren: Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 127.

⁹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Edit. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 64.

¹⁰ XIX. yüzyıl Fransız yazarı, politikacı ve diplomat olan François René de Chateaubriand (1768-1848), siyasi ve eleştirel içerikte seyahatname yazan Batılı yazarlardan birisidir. Chateaubriand, 1806-1807 yılları arasında, Paris'ten Kudüs'e, Mora, Yunanistan, Ege Adaları, İzmir, İstanbul ve son olarak Doğu'u (Jerusalem) kapsayan uzun bir seyahate çıkmıştır. 13 Temmuz 1806'da Paris'ten başlayan yolculuk, yazarın 3 Mayıs 1807'de Fransa'ya dönüşüyle son bulmuştur. Yazar, 30 Ağustos 1806'da Ege Adaları'na; 1 Eylül 1806'da İzmir'e; İzmir'den Manisa-Soma, Bergama, Kırkağaç, Gölcük, Susurluk üzerinden kara yoluyla Mihaliçcik'e (Bursa), oradan da deniz yoluyla İstanbul'a 13 Eylül 1806'da giriş yapmıştır. Eser için bkz. François René de Chateaubriand, *L'itinéraire de Paris à Jérusalem-Paris-Kudüs Yolculuğu*, (Çev. Oğuz Peltek), Cilt I-III, İstanbul 1947.

¹¹ Yazarın deyişleriyle; *iki dünyanın sınırındaki bu şehir, renkleri, dilleri, başlıkları, sarıkları, giyim ve kuşamlarıyla birbirinden çok farklı insan kalabalıklarının doldurduğu kozmopolit bir şehirdir. Galata'da adeta iki dünya yan yana gelmiştir. Bu insan kalabalığı içinde kadınlara hiç rastlamamıştır. Fakat sokaklarda sürülerce sahihsiz köpek vardır. İnsanlar yalnızca terlikle dolaştıklarından, fayton ya da yaylı araba olmadığından ve hatta kilise çanı ya da çekiş sesleri duyulmadığından, şehirde sürekli bir sessizlik vardır.* Bkz. François René de Chateaubriand, *a.g.e.*, Cilt II, s. 40-41.

Resim 1: Bir Kartpostalda Pera'da Köpekler¹²

XIX. yüzyılda İstanbul'u ziyaret etme imkânını bulan ve bu tecrübelerini kitaplaştıran pek çok Batılı seyyah, seyahatnamelerinde İstanbul'un köpeklerine mutlaka yer ayırmıştır. Bir kısmı yüzyıllardır İstanbullular ile birlikte yaşayan bu köpekleri şehrin bir parçası olarak görüp doğu şehirlerinin tipik özelliği olarak yorumlarken, bir kısmı da olaya şehircilik açısından yaklaşmış ve Batı'nın şehircilik kriterleri açısından bu olayı kabul edilemez olarak görmüştür. XIX. yüzyılda, Batılı seyyahlar tarafından yapılan tahminlere göre şehirde 40-50.000 civarı köpek yaşamaktadır.¹³

Köpeklerin şehirde güvenlik, sağlık ve temizlikle ilgili çeşitli toplumsal işlevlerinin olduğu görülmektedir. Nitekim İstanbul'un köpekleri geceleri, kendi mahallelerine gelen yabancılara ve şüpheli kimselere saldırarak bir çeşit bekçi görevi görmüşlerdir.¹⁴ Temizlik işlevini ise, kendilerine kapı ve pencerelerden atılan tüm yemek artıklarını yiyip bitirmekle yerine getirmişlerdir. Böylece, çöp sorunun düzenli bir şekilde çözümlenmediği bir şehirde, köpekler temizlik görevini de üstlenmişler, hatta şehir sağlığına katkıda bulunmuşlardır.¹⁵

Resim 2: Pera'da Sokak Köpekleri¹⁶

¹² Taner Timur, "Köpekler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 88.

¹³ M. Mert Sunar, *a.g.m.*, s. 220.

¹⁴ İstanbul'da köpekler özel mülkiyetin değil, kamusal mülkiyetin beççiliğini yapmışlardır. Çünkü kişiye değil, kamuya ait varlıklardır. Yabancı bir kimse veya satıcı istediği mahalleye pek giremez, eğer girese karşısında köpekleri bulurdu. Aslında İstanbul mahalleleri kafes arkasından yüzlerce gözün gün boyu gözetlediği bir kontrol sistemine sahipti. Bu durumda köpeğin beççilik görevi hava kararınca başlar ve mahallenin olduğu kadar kendi cemaatinin de güvenliğini sağlardı. Bkz. Ekrem Işın, *a.g.m.*, s. 211.

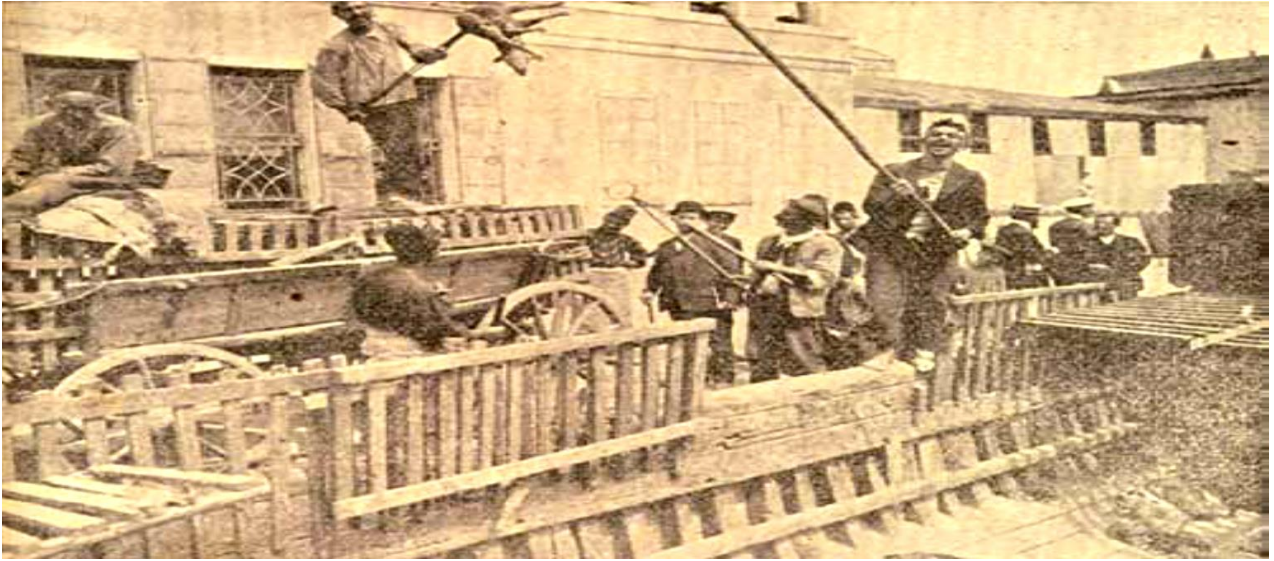
¹⁵ Taner Timur, *a.g.m.*, s. 88.

¹⁶ M. Mert Sunar, *a.g.m.*, s. 220.

Köpeklerin sürgün edilmesi veya toptan öldürülmesi yolunda bazı girişimler de söz konusu olmuştur. Nitekim bunun, II. Mahmut döneminde başladığı öne sürülse de aslında İstanbul köpeklerine karşı girişimlerin en azından XVII. yüzyılın başlarına kadar gittiği bilinmektedir. Örneğin, Sultan I. Ahmet'in sadrazamı Nasuh Paşa, İstanbul (yani sur içi) köpeklerini kitlece Üsküdar'a sürdürmüştür. Bundan da önce, Kanunî Sultan Süleyman'ın kayınbiraderi ve daha sonra sadrazamı olan Lûtfî Paşa'nın ikinci kez Şam valisi olunca şehrin tüm köpeklerinin imha edilmesini emrettiği ve sonuçta 1.000 kadar köpeğin öldürüldüğü belirtmiştir.¹⁷

İstanbul'un köpeklerini sürmek fikri II. Mahmut'un aklına ise ilk kez yeniçeri kırımından (Vak'a-i Hayriye) sonra gelmiş ve bir vapura doldurulan köpekler Sivriada'ya (Hayırsızada) sürülmüşlerdir. Bunu takip eden ikinci girişim ise Sultan Abdülaziz döneminde olmuş ve bir gemiye yüklenen köpekler yine Sivriada'ya sürülmüşlerdir.¹⁸

1910 yılına gelindiğinde daha büyük bir köpek itlâfıyla karşılaşmaktadır. 1910 yılındaki bu köpek itlâfı, II. Abdülhamid'in hal'inden kısa süre sonra İttihad ve Terakki hükümeti tarafından düzenlenmiş, 80.000 kadar sokak köpeği sistemli bir şekilde yakalanmış, kafeslere tıkılmış, mavnalara yüklenerek Sivriada'ya (Hayırsızada) götürülmüş ve orada aç susuz, ağır ve cefalı bir ölüme terk edilmiştir.¹⁹ Bu acımasız uygulama, günlerce süren çığlıklar ve köpeklerin açlıktan birbirini yemesiyle sonuçlanmıştır.²⁰ Murat Bardakçı, 1910 yılındaki bu faciayı; "*Hayırsızada sadece kayaydı, dikili tek bir ağaç bile yoktu ve 80 bin köpeğin feryadı söylendiğine göre geceleri İstanbul'dan bile işitilir olmuştur... Sesler birkaç gün sonra kesildi, zira yaşayabilmek için birbirlerini yiyen köpeklerden artık bir teki bile hayatta değildi... Ama İstanbul halkının beklediği uğursuzluk da gecikmedi: Balkan Savaşı patladı...*"²¹ sözleriyle ortaya koymuştur. Yaşanan bu elim hadisenin, uğursuzluk getirdiğini ve akabinde Balkan Savaşı'nın patlak verdiğini ifade etmiştir.

Resim 3: İstanbul'un 80.000 Köpeğinin Oxias Adasına (Hayırsız Ada) Sürgün edilmesi²²

¹⁷ İrvın Cemil Schick, *a.g.m.*, s. 24.

¹⁸ Taner Timur, *a.g.m.*, s. 88-89.

¹⁹ 1910 yılında gerçekleştirilen köpek itlâfı ile ilgili bilgi veren kitap çalışması için bkz. Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, (Çev. Saadet Özen), YKY, İstanbul 2009. Fransız bir bayan olan Catherine Pinguet, 1965 doğumludur. Bir vesileyle on iki yıl İstanbul'da kalmıştır. Türk halk kültürü ve tasavvuf araştırmaları yapmış, bunları kitap olarak yayınlamıştır. Ayrıca, burada da bahsedildiği üzere, İstanbul'un köpekleri üzerine bir kitap hazırlamıştır. Kitap, 1910 yılında İstanbul'da başıboş sokak köpeklerinin pek de merhamete dayanmayan yöntemlerle itlaf edilmek amacıyla sokaklardan toplanışını ve İstanbul'da Sivriada'ya atılışlarını anlatarak başlamaktadır. Yazar, pek çok hatıra, inceleme, gazete kupürü, gezgin yazılarını inceleyerek o günün bir panoramasını çıkarmıştır. *Sönsözde*; "*Sokak köpekleri üzerine kitap yazmak, İstanbul'un göbeğindeki bir kahvenin önünde otururken Osman'ı görünce aklıma geldi*" diyen yazar, daha sonra ayrıntılı olarak Osman'ı anlatmıştır. Osman, İstanbul'da akrabalarının yanında yaşayan, sokak sokak gezerek halı satan, yanında hiç ayırmadığı köpeklerle gezen, Elazığlı bir garibandır. Yazar, on yıldır tanıdığı Osman'dan hep övgüyle bahsetmiştir. Osman, 60'lı yılların başında 26 yaşındayken büyük hayallerle İstanbul'a gelmiş ama onun sonu da bu hayallerle İstanbul'a gelenlerden farklı olmamıştır: *Sefalet ve yalnızlık*. Osman'a göre, *köpeğe muhakkak saygı göstermek gerekir, yoksa Allah insana cezasını verir*. İlgili yer için bkz. Catherine Pinguet, *aynı eser*, s. 126.

1910 yılı köpek itlâfı ile ilgili diğer çalışmalar için bkz. Ümit Sinan Topçuoğlu, *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, Sepya Kitaplar, İstanbul 2010; İrvın Cemil Schick, "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 200, Ağustos 2010, ss. 22-33.

²⁰ Catherine Pinguet, *a.g.e.*, s. 20-21.

²¹ Murat Bardakçı, "Tarihimizin İki Büyük Köpek Soykırımı", *Hürriyet*, 26 Nisan 1998. 2012'de bir gurup hayvansever, Hayırsız Ada'ya terk edilen köpekler için Türkçe ve İngilizce; "*1910 yılında bu adada ölüme terk edilen binlerce köpeğin anısına...*" yazılı granit mermerden yapılmış küçük bir "anı taşı" dikmiştir. Bkz. "Hayırsız Ada'da bir 'Katliam' Anıtı!", *Bianet*, 4 Haziran 2012.

²² İrvın Cemil Schick, *a.g.m.*, s. 24.

Resim 4: Köpeklerin Oxias Adasına (Hayırsız Ada) Sürgünü (*Le Petit Parisien*, 31 Temmuz 1910, Pierre de Gigord Koleksiyonu)²³

Atıldıkları ıssız adada doğru dürüst beslenmeyen, küçük bir alanda bir arada yaşamaya zorlanarak ölüme terk edilen köpekler, Osmanlı modernleşmesinin merhametsiz yüzü ile karşı karşıya kalmışlardır. İstanbul'a Avrupaî modern bir görünüm vermek amacı ile gerçekleştirilen bu hareket²⁴, Batılılardan övgü yerine eleştirilere maruz kalmıştır. Köpeklerin maruz bırakıldığı bu zalimane hareket, Avrupa'da yeni ortaya çıkmış olan hayvan koruma derneklerinden²⁵ Osmanlı Devleti'ne gönderilen protestolar ile karşılaşmıştır.²⁶

Resim 5: 1910'da Sivriada'ya Bırakılan Köpekler (*L'Illustration*, 16 Temmuz 1910)²⁷

²³ Catherine Pinguet, "Chiens de rues d'Istanbul: histoire d'un massacre sur un îlot désert", 5 Ağustos 2015, <http://www.slate.fr/story/104311/chien-rues-istanbul-histoire-massacre>.

²⁴ İbrahim Şinasi, 1864 tarihli "İstanbul Sokaklarının Tenviri ve Tathiri Hakkındadır" başlıklı makalesinde köpek meselesine değinmiş, başlıktan da anlaşılacağı üzere köpeklerin yok edilmesini şehrin çağdaşlaşması için hazırlanacak kapsamlı bir planın bir parçası olarak görmüştür. Bkz. İrvın Cemil Schick, *a.g.m.*, s. 24. Topçuoğlu'na göre köpek itlafının gerekçesi; "İstanbul'a modern bir kent görünümünü kazandırabilmektir. Köpeklerden temizlenmiş İstanbul, Avrupa kentlerine benzeyecekti!" Topçuoğlu, bunun arkasında; "Avrupa görmüş, Avrupa kentlerine hayran olmuş Türkler... İstanbul'u köhnemiş bulan, beğenmeyen, Avrupa kentleri gibi görmek isteyenler... İstanbul'da Avrupaî hayatın ve temizliğin en büyük engeli olarak sokak köpeklerini görenler..." olduğunu da sözlerine eklemiştir. Ümit Sinan Topçuoğlu, *a.g.e.*, s. 45. Ekrem Işın, *Osmanlı yaşamının eski devirde "sokağa kapalı" olduğunu, insanların "cumbalı evler"e hapsolüp sokakları köpeklerle bıraktığını, ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde "sokağa adım atma"larıyla "köpeklerin vatanı olan sokağın insan tarafından fethedilmesi" gereğinin doğduğunu ve giderek köpeklerin "Şark'ın gereksiz bir fantezisi sayılmaya" başladığını* belirtmiştir. Bkz. Ekrem Işın, *a.g.m.*, s. 206-211.

²⁵ İstanbul'da ise ilk hayvanları koruma cemiyeti 1912'de kurulmuştur. Bu cemiyetin kurucu heyetinde: Reis; Sabık Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, başkan yardımcıları; Şura-yı devlet reisi Prens Said Halim Paşa ve Teşrifât-ı Umumiye Nâzırı İsmail Cenâni Bey'dir. Diğer şeref üyeleri arasında Müze-yi Hümâyün müdürü, Maarif Nazırı, İstanbul Valisi ve Belediye Reisi Tefvîk Bey yer almıştır. Catherine Pinguet'e göre bu kurul pek de bir şey yapamamıştır. Hatta belediye reisi köpeklerin itlafını savunanlardandır. Gerçek anlamda hayvan hakları savunucuları, cumhuriyetin ilanından sonra daha da kuvvetlenmiş ve yaptırım gücüne kavuşmuşlardır. Bkz. Catherine Pinguet, *a.g.e.*, s. 101.

²⁶ M. Mert Sunar, *a.g.m.*, s. 224.

²⁷ Catherine Pinguet, "Chiens de rues d'Istanbul: histoire d'un massacre sur un îlot désert", 5 Ağustos 2015, <http://www.slate.fr/story/104311/chien-rues-istanbul-histoire-massacre>.

Yapılan protestolar, köpek toplama faaliyetlerinin bir süre hız kesmesine neden olmuşsa da sonunu getirmemiştir. Nitekim 1912-1914 yılları arasında İstanbul Şehremini olan Cemil Topuzlu, anılarında görevi sırasında İstanbul'da bulunan 30 bin kadar sokak köpeğinin peyder pey itlaf edilmesini önemli icraatları arasında zikretmektedir. İmparatorluğun ömrünün sonuna doğru yaşanan bu talihsiz olaylar İstanbul'daki sokak köpeklerinin nüfusunu azaltsa da tamamen ortadan kaldıramamış, İstanbulluların sokak hayvanlarına olan düşkünlüğünün ve onlarla şehirde beraber yaşama alışkanlığının bir neticesi olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan miraslardan biri olmuştur.²⁸

2. BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN İSTANBUL KÖPEKLERİ

Batı'da, Doğu'ya yapılan yolculukları anlatan seyahatnameler²⁹, özellikle XV. ve XVI. yüzyıldan sonra artış göstermiştir. İstanbul'un fethinden sonra Doğu'nun belli oranda istikrara kavuşması gereklidir. Üstelik de Anadolu ve Ortadoğu'da Haçlıların yaptığı yıkım çok yenidir ve Batılılar, yerli halk tarafından iyi karşılanmamaktadır. Bu tarihlerde Doğu'ya gelen gezginler daha çok 'efendileri' tarafından Osmanlı'yı incelemek üzere gönderilmiş soylular ya da kentsoylulardır. Fakat XVIII. yüzyıldan sonra Batı'da Aydınlanma Çağı düşünürlerinin etkisiyle daha eleştirel ve siyasî seyahatnameler yazılmaya başlanmıştır.³⁰

Farklı sebeplerle Osmanlı İstanbul'unu ziyaret etme fırsatı bulan Batılı seyyahlar, Osmanlıların sokak hayvanlarına karşı olan müsamahakâr tutumları karşısında şaşırılmış ve etkilenmişlerdir. Avrupa'da, ev hayvanları dışında, hayvanların durumu böyle olmadığından yabancı seyyahlar bu anlayışı ilginç bulmuşlardır. Seyahatnamelerinde, hayvanlara gösterilen şefkat ve hassasiyet konusunda çarpıcı örnekler yer vermişlerdir.³¹ Türklerin, hangi dinden olursa olsun insanlardan esirgemedikleri bu yardımseverlik ve merhameti, hayvanlardan da esirgemediklerini kaydetmişlerdir.

Kanuni devrinde, 1552 yılında, Türklere esir düşen ve üç yıl boyunca Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın yanında kölelik yapan İspanyol entelektüel *Pedro*, zorunlu ikameti boyunca, dönemin İstanbul'una dair edindiği bilgileri bir nesnellik içerisinde anlatırken, sokak köpeklerine de anılarında yer vermiştir. Türklerin, sadece hemcinslerine değil hayvanlara bile iyilik etmeyi sevap saydığını, bütün İstanbul'un sahipsiz köpeklerle dolu olduğunu, özellikle saraya bitişik bahçelerin çitleri önünde karınca sürüsü gibi köpeklerin olduğunu; yavrulayanların eniklerini öldürmek günah sayıldığından, şeytanlar gibi ürediklerini, bir iki düzine ciğer ve ekmek satın alıp kedilere ve köpeklere dağıtanlara çok rastlandığını³² anlatmıştır. Özellikle beslenmelerine yönelik gösterilen hassasiyetle ilgili olarak; *"bütün ev halkını tek bir kişi kalmadan doyuracak kadar pişen yemeklerden, köpeklere, kedilere ve havada uçan kuşlara da bir şeyler kalmalıdır. Bunlarda artmaması, hem büyük günah, hem de uğursuzluk sayılır."*³³ demiştir.

1555 yılı başında Avusturya arşidükü I. Ferdinand'ın daimi elçisi olarak İstanbul'a gelmiş ve 1562 yılında Osmanlılar ile Habsburglar arasında barış antlaşması imzalanana kadar burada ikamet etmiş olan *Busbecg*, seyahatnamesinde, Türklerin hayvanlara karşı gösterdikleri merhametten de bahsetmektedir. Türkler, köpeği pis ve sırnaşık bir hayvan görüp evlerine almazlar iken kediyi köpeğe nazaran daha makbul ve temiz sayarlar, evlerinde beslerler diyen seyyah, devamında köpeklerle ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

*"Köpekler sahipsizdir. Mahallelerde başıboş dolaşırlar, sokaklarda buldukları yiyeceklerle yaşarlar. Ancak bir evin civarında yavrulmuş bir köpek görürlerse ona yiyecek bir şeyler vermeyi sevap addederler. Kendi hemcinslerine karşı yapacakları bir yardımı bir hayvana yaptıklarını söyleyerek onların dikkatini çektiğim zaman bana, Cenabı Hakkın insanlara akıl verdiğini, ancak onların bu akli iyi kullanmadıklarından başlarına felaket geldiğini bu sebeple merhamete layık olmadıklarını söylüyorlar. Öte yandan hayvanların bazı içgüdüleri ve önsezilerinden başka bir şeyleri yoktur. Bunları takip ederek yaşarlar. Bundan dolayı insanların şefkat ve himayesine muhtaç ve müstehaktırlar. İşte Türkler bu düşünce ile hayvanlara eziyet edilmesine ve onların bir tarafını keserek eğlenilmesine çok kızarlar."*³⁴

²⁸ M. Mert Sunar, *a.g.m.*, s. 224-225.

²⁹ Arapça "gezmek, gezi" anlamındaki seyahat ile (aşlı siyahat) Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinden oluşan seyahatname "gezi mektubu, gezi eseri" manasına gelmektedir. Çeşitli amaçlarla yapılan seyahatler dolayısıyla kaleme alınan eserlere verilen ortak isimdir. Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme Maddesi", *DİA.*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2009, ss. 9-11.

³⁰ Arzu İldem Etensel, "Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri", *Littera*, Cilt: XXI, Aralık 2007, Ankara, s. 2-3.

³¹ Örneğin 1655'de İstanbul'a gelen *Thevenot* şu ifadelerle yer vermiştir: "Ben burada Türklerin hayvan severliğine ait yüz misal verebilirim. Ben bu hususta bizde pek az rastlanan misaller gördüm. Sokakta, yeni yavrulmuş bir köpeği yanına almış ve üzerinde yürüyemeyeceği korkusuyla ona küçük bir duvar yapmak için taşlar arayan pek çok kişi ve buna benzer olaylar gördüm." Bkz. Jean de Thevenot, *a.g.e.*, s. 127.

³² *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*, (Çev. Fuad Carım), Güncel Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 93.

³³ *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, s. 161.

³⁴ Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, tarih yok, s. 106-107.

İstanbul insanında kedi-köpek sevgisinin had safhada olduğu *Stephan Gerlach*'ın da gözüne özellikle çarpmıştır. Ona göre, bu hayvanları beslemek sanki kutsal bir vazife, bir ibadet gibidir ve sevap addedilir. Cepkeninin uzun kolu üzerinde uyuyan kedisinin rahatsız olmaması için, elbisesinin kolunun yarısını kesen ve bu yüzden bol ve kısa kollu cepken biçimini ihdas etmiş olduğu ifade edilen Hz. Peygamberin (Bu gerçek hikâyenin kahramanı Hz. Peygamberin çok sevdiği *Muezza* adlı kedisidir), hayvanlara karşı merhameti davet eden bu davranışı, Gerlach'ın da naklettiğine göre, demek ki daha o zamanlar halk arasında kutsal bir hatıra gibi hala yaşamaktadır. O devirde İstanbul, kuşları azat eden hatta tuttuğu balıkları sevaptır diye tekrar denize atan, sokaklardaki kedi ve köpekleri besleyen, hatta bu iş için vakıf kuran insanlar ile meskündür.³⁵

Alman dinbilimci ve kilise adamı *Stephan Gerlach*, Türklerin kedi ve köpeklere çok iyi davrandıklarını, onlara yedikleri etten pay ayırdıklarını anlatmakta ve şu bilgilere yer vermektedir:

*Bazı adamlar (mancacılar) kentin sokaklarında dolaşarak demir bir şişe geçirdikleri kızarmış et parçalarını satarlar ve bunların peşinden bir sürü kedi köpek gelir. Kent halkı bu etlerden satın alıp hayvanları besler. Bazı kimseler de bir akçe veya birkaç mangır karşılığında et ya da iç organları satın alırlar ve damlarında gezen kedilerin, sokak köpeklerinin önüne atarlar, hatta havadaki kuşları bile beslerler. Bunları hep "Allah rızası için" yaparlar. Bu davranışın bir ibadet yerine geçtiğine ve sevap sayıldığına inanırlar.*³⁶

Resim 6: J. B. Hilair'in Çizgileriyle Seyyar Ciğerci ve Köpekler

XVI. yüzyılda Osmanlı devletine gelen Alman vaiz *Salomon Schweigger*, kedilere ve köpeklere sadaka dağıtıldığından söz etmekte ve şu ifadelerle yer vermektedir:

*Şehzade Mehmed Camii'nin önünde her gün ikindi zamanı 30 ya da 40 aç ve perişan kedi toplanır. Türkler buraya gelerek onlara et ve küçük şişlere geçirilmiş kızarmış ciğer parçacıkları atarlar. Bu, çok önemli bir sadaka yerine geçer. Bir deri bir kemik kalmış köpekler de sadakadan paylarını alırlar. Bazı kişiler kafesteki bir kuşu satın alıp onu serbest bırakmak, yani bir tutsağı özgürlüğüne kavuşturmakla sevap kazanmayı umut ederler. Böylece Tanrı'ya hizmet ettiklerini sanırlarsa da, aslında sadece insanların koydukları bazı kuralları yerine getirirler.*³⁷

1597 yılında Linz'de Latince olarak yayımlanan *Baron Wenceslaw Wratislaw*'ın anıları³⁸, XVI. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğunda devlet düzeni, toplum yaşamı, Türk-Alman ilişkileri üstüne yazılmış çok ilginç tarihsel belgelerden biridir.

³⁵ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, (Çev. Turkis Noyan), Cilt I, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 40.

³⁶ Stephan Gerlach, *a.g.m.*, s. 663-664.

³⁷ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (Çev. S. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 192-193.

³⁸ *Baron Wratislaw'ın Anıları*, 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler, (Çev. M. Süreyya Dilmen), Milliyet, 1996.

1591 yılında Alman Avusturya İmparatoru II. Rudolf, Türklerle barışı 8 yıl daha uzatmak ve yükümlü olduğu yıllık vergiyi ödemek üzere Viyana'dan İstanbul'a olağanüstü bir elçilik heyeti gönderir. Anıların yazarı *Wratislaw*, bu elçilik heyetinin en genç üyesidir. Tuna Nehri'nden başlayan, sonra karadan devam eden uzun bir yolculuktan sonra İstanbul'a varırlar, Çemberlitaş'taki Elçilik Konağı'na yerleşirler. Genç *Wratislaw* çok iyi bir gözlemcidir, ayrıntılara dikkat eder. Başkentin görülmeye değer yerlerini, anıtlarını ziyaret ederler, sarayda yemek yerler, Galata'nın renkli Hıristiyan dünyasını keşfederler. Padişah'ın atlarından sokakta halkın beslediği kedilere, köpeklere, atmacalara, Avrat Pazarı'nda satılan insanlardan, Türklerin kadın-erkek ilişkilerine, evlenme törenlerine değin ilgilenmediği konu yoktur.³⁹

Baron Wenceslaw Wratislaw, anılarında, İstanbul halkının kedi ve köpek sevgisini, onları beslemesini şu ifadelerle anlatmıştır:

İstanbul'da büyük duvarlarla çevrili muazzam bahçeler vardır. Bu bahçe duvarlarının üstlerinde ve günün belirli saatlerinde birçok kedinin, kendilerine sadaka verecek insanları bekledikleri görülür. Çünkü Türkler arasında işkembe, ciğer ve et parçalarını kaynatarak bunları gerdeller içinde kenti dolaşarak, kedi ve köpek mancası⁴⁰ diye bağıra bağıra satmak âdetidir. Bu gibi satıcıların arkasından daima elli altmış hatta daha fazla köpeğin koştuğu ve kendilerine yiyecek verilmesi için satıcıların yüzüne baktıkları görülür. Türkler bu ayak satıcılarından aldıkları çeşitli yiyecekleri köpekler arasından elden geldiğince eşitlikle dağıtırlar ve bu arada duvarlar üstünde bekleyen kedilerin de paylarını vermeyi unutmazlar. Çünkü dinsel buyrukların dışında kalan bazı boş şeylere Tanrı buyruğu gibi değer veren bu insanlar, böyle yapmakla yani kedi, köpek, balık, kuş ve Tanrı'nın başka canlı ve konuşamayan yaratıklarına yiyecek sadakası vermekle yüce Tanrı'nın gözüne gireceklerine inanırlar. Bu inançlarının sonucu olsa gerek, yakalanmış kuşları öldürmeyi büyük günah sayarlar ve bunları bir çeşit kurtuluş akçesi verir gibi satın alarak azat etmekle yüce Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmış olurlar. Balıklar için de sulara ekmek parçaları atarlar. Türklerin, İstanbul'un bazı bölgelerinde ve belirli saatlerinde çoğunlukla görülen kedi ve köpeklere ekmek, et ve benzeri yiyecekler verme âdeti büyük sevap kazanma isteklerinden ileri gelmektedir.⁴¹

Federico Gravina, "İstanbul'un Anlatımı" adlı seyahatnamesinde, köpeklere dahi sadaka verildiğini, üstelik onlar için bir hastane olduğunun söylendiğini belirtmektedir. İstanbul'da günün belli bir saatinde sokaklarda dolaşan köpeklere cami kapısında yiyecek verildiğine, buna alışık oldukları için köpeklerin o saatte sürü halinde geldiklerine şahit olmuştur.⁴²

XVII. yüzyılda İran ve Hindistan'a giderken İstanbul'da bir süre kalmış olan *Jean de Thévenot*, seyahatnamesinde, Müslümanların evlerine köpekleri almadıklarını, sokaktaki köpeklerin de buldukları mahallerde iyi bir şekilde örgütlediklerini belirtmiş ve şunları aktarmıştır:

"...evlerinde hiç köpek barındırmazlar, onları sokaklara salarlar. Köpekler de çeşitli semtlerde ikamet ederler, kendi mahallerine o kadar aşınadırlar ki onun dışına hiçbir zaman çıkmazlar. Ve eğer kendi sokaklarından bir diğerine gidecek olsalar, gittikleri sokağın köpekleri onları istilâci addedip öldürür. Çünkü bütün sokaklarda çok sayıda köpek vardır ki yabancı köpeklerin kendi bölgelerine girmesine asla izin vermeyeceklerdir."⁴³

Thévenot, Türklerin köpeklerin beslenmesi için para vasiyet ettiğini belirtmiş, et yüklü adamların her gün gelip vakfın köpeklerini etraflarına toplamalarını, etleri aralarında paylaşmalarını izlemekten nasıl keyif aldığını anlatmıştır. Hatta bir seferinde iyi giyimli birtakım adamların yeni doğum yapmış bir sokak köpeğiyle karşılaştığına şahit olduğunu, köpekle yavrularının gelip geçenler tarafından rahatsız edilmemesi için adamların etraftan taş toplayarak küçük bir barınak oluşturduğunu kaydetmiştir.⁴⁴

XIX. yüzyılda Doğu'ya yolculuk eden gezginlerden *Gérard de Nerval*, 1843 yılında, Malta, Mısır ve Suriye'yi kapsayan ve ardından Kıbrıs ve İstanbul'a dek uzanan Doğu yolculuğuna çıkmıştır. Yazar, İstanbul'un gündelik hayatından bahsederken, köpeklerle ilgili de bazı bilgiler vermiştir. Örneğin ölümlerinin mezarları başında toplanmış bulunan dullar, analar ve kız kardeşlerin, yemeklerini sık sık bu mezarların başında yediklerini, hatta kendileri yemeğe başlamadan önce ölünün payını mezarın önüne, bu maksatla

³⁹ *Baron Wratislaw'ın Anıları*, s. 2.

⁴⁰ Daha çok kedi, köpek yiyeceği; kedi mancası, halk dilinde ciğer, dalak, yürek vb. parçaları. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 443.

⁴¹ *Baron Wratislaw'ın Anıları*, s. 75.

⁴² *Federico Gravina, İstanbul'un Anlatımı*, (Çev. Yıldız Ersoy Canpolat), YKY, İstanbul 2008, s. 102.

⁴³ *Jean de Thévenot, a.g.e.*, s. 127.

⁴⁴ *Jean de Thévenot, a.g.e.*, s. 127.

yapılmış yere itina ile koyduklarını, *bu esnada başıboş köpeklerin sahne aldıklarını, özellikle çocukların attıkları yemek artıkları ile beslendiklerini* belirtmiştir. Ayrıca mezarlara koyulan yemeklerin ölümler tarafından yendiğine onların da inanmadıklarına, fakat bunun çok eski zamanlara uzanan bir anane olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁵

Gérard de Nerval, Topçu Kışlası önüne uzanan, her tarafı çimenlerle kaplı hiç işlenmemiş yemyeşil bir ovada köpekli bir manzarayla karşılaşmış ve orada meydana gelen olayı şu şekilde aktarmıştır:

“Sabırsızlandıklarını dile getirmeye çalışan birkaç yüz köpek, çimenlerin üzerinde bekliyorlardı. Biraz sonra, omuzlarının üzerine dayadıkları uzun bir sırtık ile ikişer ikişer büyük karavanalar taşıyan topçu erlerinin ortaya çıktıklarını gördüm. Köpekler sevinçlerinden havlamaya başladılar. Karavanaların yere konulması ile birlikte, hayvanlar yiyeceklerin üstüne saldırdılar. Bu sırada askerler ellerindeki sırtıklarla birbirlerine giren köpekleri ayırmaya çalışıyorlardı. Ben bu alışılmamış manzarayı seyrederken yanımdan geçen bir İtayan bana, «bu gördüğümüz şey köpeklerin akşam yemeğidir. İstanbul'da köpekler mutlu hayvanlardır» dedi. İyice inanıyorum ki, köpeklere verilen şey, askerlerin yemek artıklarından başka bir şey değildi. İstanbul'da, herkesin gelip geçtiği yolların üzerine dökülen yiyecek maddelerini köpekler yemek suretiyle şehrin temizlenmesine yardımcı oluyorlar.”⁴⁶

Yemek artıklarını temizlemeleri dolayısıyla köpekleri belediye çöpçülerine benzeten *Gerard De Nerval*, köpeklerin beslenmesi amacıyla özel vakıfların da kurulduğunu belirtmiştir. Bu vakıflar, camilerin ve çeşmelerin önüne köpeklere yiyecek verilebilmesi için mermerden yapılmış özel kaplar koydurmuştur.⁴⁷ Yine bu konuyla ilgili yazar, ileriki sayfalarda, Türklerin köpekleri, dini birtakım vakıflar vasıtası ile beslediklerini ifade etmiştir.⁴⁸

Yaşlı bir adam *Gerard De Nerval*'e, *“İstanbul'un, hürriyetin gerçekten bulunduğu yer olduğuna inanınız... Birazdan bunu daha iyi anlayacaksınız. Yeter ki, köpeklere saygı gösterilsin. Hem bu zaten bir ihtiyatlı olma meselesidir. Burada güneş battıktan sonra herkes sokakta fener yakarak gider. Aksi takdirde köpekler karanlıktaki adama saldırırlar. İstanbul'da, bütün bir gece boyunca, sokaklardaki insanlar Londra'dakiler kadar hürdür. Paris'te bile insanlar bu derece hür değillerdir”* demiştir.⁴⁹ Dolayısıyla köpeklerin, geceleri bir bekçi vazifesi gördüklerine de göndermede bulunulmuştur. Nitekim ileriki sayfalarda buna değinen yazar, şu ifadelere yer vermiştir:

“Haliç'in dubalı köprüsünden geçerek İstanbul yakasına giden hayli uzun yolu katetmeyi zevkle göze aldım. -Caddelerde- başıboş dolaşan köpekler, burada bir nevi polis görevi yapıyor. Güvenlik teşkilatının emirlerine göre, gece fenersiz sokağa çıkmak yasaktır. Buna riayet etmeyip karanlıkta giden insanlara da köpekler saldırıyor. Ben elimde fenerim, Deniz Kuvvetleri binalarının karşısında bulunan Galata kapısına vardım.”⁵⁰

Gerard De Nerval, “Yedi Uyuyanların” köpeğine herkesin saygısı olduğunu, hiçbir Müslümanın köpeklere dokunamaması kuralından bunların müstesna sayıldığını belirtmiştir. Nitekim tekkenin avlusuna girdiğinde, çok sayıda köpeği okşayarak bunlara yemek yedirdiklerini görmüştür.⁵¹

Gerard De Nerval'in bahsettiği gibi, Müslümanlar arasında köpeklere dokunamama kuralı söz konusudur. Nitekim Müslümanların, murdar saydıkları köpeklere el sürmekten veya evlerine almaktan kaçındıkları başka seyyahlar tarafından da ifade edilmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden seyyah *Olivier*, bu konuya değinerek şunları aktarmıştır:

“İstanbul'da köpekler bizdekinden çok daha fazladır. Üstelik sahipsiz, başıboş oldukları için açlığa ve susuzluğa daha ziyade maruzdurlar. Müslümanlar murdar saydıkları köpekleri evlerine de sokmadıkları için bu mahlûklar soğuk ve sıcaklığın tahribatına daha çok maruzdurlar. Müslümanlar köpekleri murdar saymalarına, onlara el sürmek veya evlerine almaktan kat'i surette kaçınmalarına rağmen çoğalmalarına engel olmayı hiç düşünmezler.”⁵²

⁴⁵ Gerard De Nerval, *Doğuya Seyahat*, Çev. Muharrem Taşçıoğlu, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 14-15.

⁴⁶ Gerard De Nerval, *a.g.e.* s. 15.

⁴⁷ Gerard De Nerval, *a.g.e.* s. 15.

⁴⁸ Gerard De Nerval, *a.g.e.* s. 55.

⁴⁹ Gerard De Nerval, *a.g.e.* s. 21.

⁵⁰ Gerard De Nerval, *a.g.e.* s. 45.

⁵¹ Gerard De Nerval, *a.g.e.* s. 81.

⁵² Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (Çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 115.

Olivier, köpeklerin çoğalmasına engel olunmamasıyla ilgili olarak birtakım faydalarının bulunmasını öne sürmüştür: "...bu mahlûkların pislikleri, derilerin tabaklanmasında ve boyanmasında çok faydalıdır, hatta denildiğine göre bunu hiçbir kimyevî madde ile ikâme etmek asla mümkün değildir. Köpeklerin bir diğer faydası da sokağa atılan çöplerin, süprüntülerin temizlenmesine yardımcı olmalarıdır."⁵³

Türklerin köpeklere gösterdiği merhamet ve şefkate, onların beslenmesinde gösterilen itinaya, özellikle uzun bir sırtık üzerine dizilmiş ciğer, yürek, vesaire gibi sakatları taşıyan adamlara (mancacılar) da değinen Olivier, karşılaştığı manzarayı şu ifadelerle anlatmıştır:

"Türklerin bu mahlûklara karşı bütün şefkatleri, yiyemedikleri ekmek artıklarını ve bir de kasaplarda kesilen koyunların ciğer, bağırsak, kelle gibi yenemeyen kısımların verilmesine inhisar eder. Sokaklarda uzun bir sırtık üzerine dizilmiş ciğer, yürek, vesaire gibi sakatları taşıyan adamların dolaştığı görülür. Mahallenin köpeklerini sevindirmek isteyen zenginler bunları çok ucuza satın alıp köpeklere verirler. Köpeklerin dişilerinin ve yavrularının barınmaları için evlerinin kapısında küçük kulübeler yaptırır, içini samanla döşeyenler, her gün ekmek ve et verenler de yok değildir. O kadar ki bazılarının öldüklerinde belirli sayıda köpeğin beslenmesi için para vasiyet ettikleri de olur."⁵⁴

1874'te 28 yaşındayken büyük bir heyecanla İstanbul'a gelen ve ilerleyen yıllarda İtalyan edebiyatının en güçlü yazarlarından biri olacak olan Edmondo De Amicis (1846-1908), "İstanbul 1874"⁵⁵ adlı seyahatnamesinde, şehrin gündelik hayatına dair ayrıntılı bilgiler verirken köpekler için de ayrı bir başlık açmıştır. "İstanbul devasa bir köpek kulübesidir, herkes buraya adım atar atmaz bunun farkına varır" diyerek İstanbul'un sokak köpeklerini anlatmaya başlayan yazar, İstanbul köpeklerinin ilgi çekiciliğini, insanların merhamet ve şefkatle onlara yaklaşımını detaylı bir şekilde işlemiştir. Anlattığına göre dönemin İstanbul köpekleri, şehrin daha az kalabalık ama birincisinden daha az garip olmayan ikinci halkını meydana getirmektedir. Türklerin köpekleri ne kadar sevip koruduğunu bütün dünya bilmektedir. Nitekim bu hayvanları içten severler ve birçok Türk beslenmeleri için kabarık meblağlar vasiyet etmektedir. Sultan Abdülaziz bunların hepsini Marmara'da bir adaya sürdüğü zaman, halk sızlanıp mırıldanmış, köpekler geri dönünce de bayram etmiştir. İstanbul'daki bir sürü köpeğin hiçbirinin sahibi yoktur, köpeklerin hepsi birden tasması, vazifesi, ismi, meskeni, kanunu olmayan büyük bir Serseriler Cumhuriyeti teşkil ederler, her şeyi sokakta yaparlar, kendilerine sokakta oyuklar kazarlar, orada uyurlar, orada yer içerler, orada doğarlar, yavrularını orada emzirirler, orada ötürler. Hayvanlardan çok süprüntü yığınına benzeyen bir şekilde testekler yatar, bir hareketin ve sağır edici bir gürültü patırtının içinde günlerce uyurlar, bunlara yağmur da güneş de soğuk da vız gelir. Hemen daima aynı yerde uyurlar. İstanbul'un köpek halkı da beşer halkı gibi mahallelere ayrılmıştır. Her bölge, her sokak bunlara mesken olmuş veya daha ziyade, oradan hiç ayrılmayan ve aralarına yabancılara sokmayan, akraba yahut arkadaş belli sayıda köpek tarafından ele geçirilmiştir. Köpekler bir çeşit zaptiye hizmeti görürler. Muhafız kıtaları, ileri karakolları, nöbetçileri vardır, devriye gibi dolaşır teftiş ederler.⁵⁶

Kısacası Edmondo De Amicis, köpeklerin birçok yönüne değinmiş, onlara dair detaylı bilgiler vermiştir. Yazarın "Köpekler" başlığı altında vermiş olduğu bu bilgilerin hepsi şu şekildedir:

"**Köpekler:** O zaman İstanbul en merak uyandırıcı tuhaflıklardan birini daha kaybetmiş olacak köpekler. Burada kalemimi biraz kendi haline bırakacağım, çünkü mevzu buna değer. İstanbul köpeği pek bol olan bir yerdir herkes gelir gelmez farkına varır bunun. Köpekler şehrin daha az kalabalık ama birincisinden daha az garip olmayan ikinci halkını meydana getirir. Türklerin köpekleri ne kadar sevip koruduğunu bütün dünya bilir. Bunu Kur'an'ın hayvanlara karşı da olmasını emrettiği merhamet hissiyle mi, yoksa köpeklerin de, bazı kuşlar gibi, uğurlu olduğunu sandıkları için mi yaptıklarını anlayamadım; belki, Peygamber köpekleri sevdiği, belki, mukaddes tarihleri bu hayvanlardan bahsettiği, belki de, bazılarının iddia ettiği gibi, Fatih Sultan Mehmed'in Topkapı'da açılan gedikten, arkasından bir sürü erkânı harp köpekle beraber, şehre muzaffer girmesi yüzündendir. Şu bir vakiadır ki, bu hayvanları içten severler, birçok Türk beslenmeleri için kabarık meblağlar vasiyet eder. Sultan Abdülmecid bunların hepsini Marmara'da bir adaya sürdüğü vakit halk sızlanıp mırıldanmış köpekler geri dönünce de bayram etmiştir. hükümet hoşnutsuzluk yaratmamak için bu hayvanları hep rahat bırakmıştır bununla beraber Kur'an'a göre köpek murdar bir hayvan olduğundan ve Türkler evlerinde barındırdıkları takdirde evlerinin kirleneceğini

⁵³ Olivier, a.g.e., s. 115.

⁵⁴ Olivier, a.g.e., s. 115-116.

⁵⁵ Edmondo De Amicis, *İstanbul 1874*, (Çev. Beynun Akyavaş), TTK, Ankara 1993.

⁵⁶ Edmondo De Amicis, a.g.e., s. 116-117.

zannettiklerinden İstanbul'daki bir sürü köpeğin hiçbirinin sahibi yoktur köpeklerin hepsi birden tasması, vazifesi, ismi, meskeni, kanunu olmayan büyük bir Serseriler Cumhuriyeti teşkil ederler her şeyi sokakta yaparlar kendilerine sokakta oyuklar kazarlar, orada uyurlar orada yer içerler orada doğarlar yavrularını orada emzirirler orada ölürler ve hiç değilse İstanbul'da hiç kimse köpekleri dolaşırken veya yatarken rahatsız etmez köpekler yolun sahibidir bizim şehirlerimizde atlara ve insanlara köpekler bir kenara çekilip yol verir. Burada köpekleri ezmek için insanlar atlar Develer eşekler şöyle bir kavis çizerler İstanbul'un en kalabalık yerlerinde sokağın ortasında halkalanıp yatan dört veya beş köpek yarım gün boyunca bütün bir mahalle halkının Kıvrıla Kıvrıla yürümesi ne sebep olur. Bu Pera ile Galata'da da böyledir yalnız burada köpeklere ilişilmemesinin sebebi pek de duyulan saygıdan değildir o kadar çok köpek vardır ki yolundan uzaklaştırmak istediğiniz takdirde evden çıktığınız dakikadan döndüğünüz dakikaya kadar tekme atmaktan bastonla vurmaktan başka bir şey yapamazsınız olsa olsa sokakta rüzgar gibi giden ve yolunu değiştirmesi artık mümkün olmayan dört atlı bir arabayı gördükleri zaman kıpırdamak zahmetine girerler. Bazıları son ana, atların ayakları başlarına bir parmak yaklaşmaya kadar bekledikten sonra ağır aksak kalkar ve dört parmak öteye hayatlarını ucu ucuna kurtarabilecek bir mesafeye gidip tembel tembel kıvrılırlar. Tembelle İstanbul'daki köpeklerin alâmeti farikasıdır. Sokağın ortasında dizi veya daire halinde beş, altı, on köpek oturur, hayvanlardan çok süprüntü yığınına benzeyen bir şekilde testeklerlek yatar, bir hareketin ve sağır edici bir gürültü patırtının içinde günlerce uyurlar bunlara yağmur da güneş de soğuk da vız gelir. Kar yağdığı zaman Karın altında kalırlar yağmur yağınca tepelerine kadar çamura gömülürler Öyle ki ayağa kalktıkları Vakit, artık ne gözü, ne kulağı, ne de burnu seçilebilen balçıktan yapılmış köpeklere benzerler. Bununla beraber Pera ile Galata'da İstanbul'dakinden daha az uyusuk davranırlar. Çünkü orada daha zor yiyecek bulurlar. İstanbul'da pansiyondadırlar, Pera'da ve Galata'da alakart yerler. Köpekler sokakların canlı süpürgesidir. Domuzların bile yemeğe tenezzül etmediği şeyler bunlara şekerleme gibi gelir. Taş hariç, her şeyi yerler ve midelerinde ölmeyecek kadar bir şeyler olunca yeniden devrilip yatar, açlıktan uyanmaya kadar uyurlar. Hemen daima aynı yerde uyurlar. İstanbul'un köpek halkı da beşer halkı gibi mahallelere ayrılmıştır. Her bölge, her sokak bunlara mesken olmuş veya daha ziyade, oradan hiç ayrılmayan ve aralarına yabancılara sokmayan, akraba yahut arkadaş belli sayıda köpek tarafından ele geçirilmiştir. Köpekler bir çeşit zaptiye hizmeti görürler. Muhafız kı'aları, ileri karakolları, nöbetçileri vardır, devriye gibi dolaşır teftiş ederler. Aç kaldığı için komşularının müstemlekelerinde dolaşmak tehlikesini göze alan köpeğe eyvahlar olsun. Canavar gibi bir sürü çoban köpeği tepesine çullanır, yakalarlarsa gebertirler, yakalayamazlarsa mahalle hudutlarına kadar deli gibi kovalarlar. Hududu aşmazlar: düşman memleketine hemen her zaman korkuyla karışık bir bir saygı gösterilir. Bir kemik, güzel bir dişi, bir arazi ihlâli yüzünden yaptıkları meydan muharebesi ve göğüs göğüse çarpışma hakkında fikir vermek mümkün değildir. Her dakika bir araya karmakarışık toplanmış köpeklerin ortasına çılgın gibi atılan ve bir toz bulutu içinde kaybolan bir köpek sürüsü görülür; havlama, hırlama, bir sağırın bile kulaklarını patlatacak öfkeli bağırılmalar duyulur, sonra alay dağılır ve azalan tozun içinde yere uzanmış muharebe kurbanları görülür. Aşklar, kıskançlıklar, düellolar, kan, kırılmış ayaklar, yırtılmış kulaklar her gün görülen hadiselerdendir. Bazen bir dükkânın önünde o kadar çok köpek toplanır ve öyle gürültü patırtı ederler ki, dükkâncıyla çırakları ellerine sopa ve iskemle alıp kendilerine yol açmak için usulüne göre bir huruc hareketi yapmak mecburiyetinde kalırlar; işte o zaman kafa, sırt, karın nerelerine gelirse vururlar ve gökkubbeyi çökertecek bir uluma duyulur. Bilhassa Pera'da ve Galata'da, zavallı hayvanlar o kadar hırpalanırlar ve dövülmeye o kadar alışmışlardır ki, bir değnek gördükleri, bir bastonun veya bir şemsiye ucunun kaldırım taşına vurduğunu işittikleri anda kaçarlar yahut kaçmaya hazırlanırlar; hatta uyuyormuş gibi göründükleri zaman bile hemen daima bir gözlerini aralık bırakır ve gözbebeklerinin görünmeyen bir noktastıyla sopaya benzeyen herhangi bir şeyin en ufak hareketlerini uzaktan uzağa ve en uzun uzun dikkatle takip ederler. İyi muamele görmeye pek alışık olmadıkları için yanlarından geçerken bir tanesini okşamamız on tanesinin zıplayarak, tatlı tatlı havlayarak, kuruğunu sallayarak peşinizden koşmasına ve âlicenap hâmelerini sevinç ve minnet yaşlarıyla dolu gözlerle sokağın başına kadar geçirmelerine yeter. Bir köpeğin Pera'daki ve Galata'daki hali, başka söze lüzum yok, bir örümceğin Hollanda'daki halinden beterdir, örümcek Hollanda'da hayvan hükümdarlığının en fazla eziyet gören yaratığıdır. Köpekleri bu kadar bedbaht görünce insan öbür dünyada onlar için de bir mükâfat olmadığını düşünemez. Köpekler de İstanbul'da başka her şey gibi, aklına tarihi getiriyordu: bunlar erguvan renkli örtüleri ve incili tasmalarıyla Bayezid'in Keşiş dağındaki has ormanlarda koşan meşhur av köpekleriydi. Ne büyük bir içtimâî mevki farkı! Kötü kaderleri kısmen çirkinliklerine bağlıdır. Bunların hemen hepsi çomar veya kurt köpeği

cinsindedir; kurda da benzerler tilkiye de veya daha ziyade hiçbir şeye benzemezler; tesadüfi birleşmelerin çirkin mi çirkin meyvaları olup üzerlerinde acayip renkli benekleri vardır, kasap köpeği denilen köpeklerin boyundadırlar ve kadidi çıkmış bu hayvanların yirmi adım öteden kaburga kemikleri sayılabilir. Sonra, çoğu, sıskalıklarından başka, dövüş ede ede Öyle bir hale gelmiştir ki yürüdükleri görülme, telef edilmiş köpeklerin iskeleti oldukları sanılabilir. Aralarında kuyruğu kesik, kulağı kopuk, tüyü yolunmuş, boynunun derisi yüzülmüş, bir gözü kör, iki bacağı topal, yaralı bereli, üstüne sinek üşüşmüş, velhasıl canlı bir köpek ne kadar rezil edilebilirse o kadar rezil olmuş köpekler vardır, bunlar muharebenin, açlığın ve güzel aşk tanrıçasının sahici kurbanlarıdır. Kuyruğun lüks bir uzuv olduğu söylenebilir; cemiyet hayatı içinde kuyruğunu iki aydan fazla bütünüyle muhafaza eden İstanbullu bir köpek nadiren görülür. Zavallı hayvanlar! Taştan bir kalbi bile merhamete getirecek haldedirler; bununla beraber, bazen o kadar garip bir şekilde ısırılıp örselenmişlerdir ki, yalpalaya yalpalaya, sallana sallana yürürler, gülmek mümkün değildir. Ugradıkları en kötü felaket ne açlık, ne muharebe, ne de sopadır, Galata ile Pera'da bir müddetten beri yerleşen gaddarca bir âdettir. Ekseriya gece sakin Peralılar cehennemî bir gürültüyle uyanıp yataklarından fırlayarak pencerelere koşuyor ve aşağıda, sokakta, hoplayan, zıplayan, deli gibi dönen ve kafasını duvarlara vuran korkunç bir köpek dansı görüyorlar; sabah, şafakta, sokak cesetten geçilmiyor. Gece çalışan mahalle doktoru veya eczacısı, köpek milleti tarafından rahatsız edilmek istemediği için zehirli et dağıtarak bir hafta başını dinliyor. Bu yüzden ve başka sebeplerden Pera ile Galata'da köpek sayısı devamlı olarak azalıyor: Ama neye yarar! Bu zaman zarfında, İstanbul'da, Türk şehrinde yiyecek bir şeyler bulamayınca kadar çoğalıp artarak yavaş yavaş karşı sahile göç ediyor ve muharebelerin, kıtlığın ve zehirin aile içinde meydana getirdiği boşlukları dolduruyorlar.”⁵⁷

Resim 7: 20. Yüzyıl Baş, Sokak Köpeklerini Besleyen Bir Arabacı (Pierre De Gigord Koleksiyonu)

Son olarak, *L'illustration* dergisinin 16 Temmuz 1910 tarihli sayısında, İstanbul köpeklerine dair verilen bilgiye yer verilecektir. İlgili sayıda: "Köpeklerin en çok sevildiği ülke hangisidir? Türkiye. Orada onların hepsine uygun olup olmadığına bakmaksızın yemek veriliyor. Hamile dişi sokak köpeklerine doğum yapmaları için evlerin önünde ot veya samandan yatacak yer hazırlanıyor. Camiden çıkıldığında, onlara özel olarak yapılmış peksimet dağıtılıyor. İstanbul'da kendilerini barındırma hakları meşhurdur." şeklinde halkın köpeklerle yaklaşımına dair bilgi verilmiş ve devamında şunlar anlatılmıştır:

"Bu kentin sokak köpeklerinin nüfusu 60 bin kadardır. Küçük aşiretlere bölünmüşler; bu aşiretlerin her birinin bir sokağı veya bir mahallesi bulunuyor ve oradan çıkmadıkları gibi kimseyi de sokmuyorlar, böylece her köpek aynı mahallede doğup, büyüüp ölür. Lüksün ve zarafetin merkezi olan Pera Caddesi'nin orta yerinde bu köpekleri caddenin veya kaldırımın ortasında yayılmış

⁵⁷ Edmondo De Amicis, *İstanbul 1874*, (Çev. Beynun Akyavaş), TTK, Ankara 1993, s. 116-122.

bulursunuz. Kırların ortasındaki kadar rahat bir şekilde gelen geçeni umursamıyorlar. Daha doğrusu kendi evlerinde olan onlar; size de onların rahatını bozmamak düşünüyor.”⁵⁸

Resim 8: 20. Yüzyıl Başı, Avrupalı Bir Gezgin İle Sokak Köpekleri (Pierre De Gigord Koleksiyonu)

3. SONUÇ

İnsan ve hayvanın etkileşiminin geçmişi eskiçağlara kadar gitmektedir. Bu etkileşim zamanla hayvana üstünlük kurma, ondan besin ve taşımacılıkta yararlanma, karşılıklı sahiplenme gibi farklı şekillerde ilerlemiştir. İnsanoğlu çevresini tanımaya başladıktan sonra “beraber yaşamak zorunda olduğu” canlıların farkına varmaya başlamıştır.

En eski dönemlerden itibaren insanoğluna en yakın olan hayvanlardan birisi olan köpeklerin insanoğlu ile hikâyesi, aslında, evcilleştirilmiş oldukları ve insanoğlu ile birlikte yaşamaya başladıkları dönemden itibaren başlamış olmaktadır. Çalışma dâhilinde olan İstanbul köpekleri ile ilgili bilgilere, daha XVI. yüzyıldan başlamak üzere, seyahatnamelerde rastlamak mümkündür. İstanbul’u ziyaret etme imkânını bulan ve bu tecrübelerini kitaplaştıran pek çok Batılı seyyah, seyahatnamelerinde İstanbul’un köpeklerine mutlaka yer ayırmıştır. Bir kısmı yüzyıllardır İstanbullular ile birlikte yaşayan bu köpekleri şehrin bir parçası olarak görmüştür. Batılı seyyahların gözünde İstanbul ahalisi ile sokak hayvanlarının birlikte yaşamı iç içe geçmiş bir haldedir.

Seyyahların anlattıklarına göre köpekler, kent dokusunun vazgeçilmez unsurlarıdır. Müslümanlar, her ne kadar evlerine köpek almasalar da onlara merhametle ve şefkatle yaklaşmışlar, onların beslenmesine özen göstermişlerdir. Sokak köpeklerine bakmayı sevap olarak addetmişler, bunu Allah rızası için yaptıklarını ifade etmişlerdir. Hatta sokaklarda, uzun bir sırk üzerine dizilmiş ciğer, dalak, yürek gibi sakatları taşıyan adamlar (mancacılar) da köpeklerin beslenmesinde önemli rol oynamışlardır.

XIX. yüzyıl itibariyle sokakların temizlenmesi ve modern bir şehir atmosferi oluşturmak amacıyla binlerce başıboş sokak köpeğinin toplanıp sürgün edilmesi yönünde girişimler olmuştur. Özellikle 1910 yılında 80.000 kadar sokak köpeğinin itlâf edilmesi büyük bir yankı uyandırmıştır. İmparatorluğun ömrünün sonuna doğru yaşanan bu talihsiz olaylar, İstanbul’daki sokak köpeklerinin nüfusunu azaltsa da tamamen ortadan kaldıramamış, İstanbulluların sokak hayvanlarına olan düşkünlüğünün ve onlarla şehirde beraber yaşama alışkanlığının bir neticesi olarak Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kalan miraslardan biri olmuştur

KAYNAKÇA

AMİCİS, Edmondo De, (1993), *İstanbul 1874*, (Çev. Beynun Akyavaş), TTK, Ankara.

BARDAKÇI, Murat, (1998), “Tarihimizin İki Büyük Köpek Soykırımı”, *Hürriyet*, 26 Nisan 1998.

⁵⁸ *L’Illustration*, Nr: 3516, 16 Temmuz 1910; Burak Kaya, “İstanbul’un Sokak Köpekleri”, 23 Kasım 2015, <http://cazyapma.burakkaya.com.tr/2015/11/istanbulun-sokak-kopekleri.html>.

- Baron Wratislaw'ın Anıları, 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler, (1996), (Çev. M. Süreyya Dilmen), Milliyet.
- BUSBECG, Ogier Ghiselin De, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, tarih yok.
- CHATEAUBRIAND, François Renéde, (1947), *L'itinéraire De Paris A Jérusalem-Paris-Kudüs Yolculuğu*, (Çev. Oğuz Peltek), Cilt I-III, İstanbul.
- ETENSEL, Arzu İldem, (2007), "Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri", *Littera*, Cilt: XXI, Aralık, Ankara, s. 2-7.
- FLORİOTİ, H. Hande Duymuş, (2014), "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: "Eski Mezopotamya Örneği"", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXXIII, Sayı: 55, Ankara, s. 45-70.
- GERLACH, Stephan, (2007), *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, (Çev. Turkis Noyan), Cilt I-II, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- GRAVINA, Federico, (2008), *İstanbul'un Anlatımı*, (Çev. Yıldız Ersoy Canpolat), YKY, İstanbul.
- "Hayırsız Ada'da bir "Katliam" Anıtı!", *Bianet*, 4 Haziran 2012.
- İŞİN, Ekrem, (1995), "Dört Ayaklı Belediye, ya da İstanbul Köpekleri", *İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 205-214.
- KAYA, Burak "İstanbul'un Sokak Köpekleri", 23 Kasım 2015, <http://cazyapma.burakkaya.com.tr/2015/11/istanbulun-sokak-kopekleri.html>.
- L'illustration*, Nr: 3516, 16 Temmuz 1910.
- NERVAL, Gerard De, (2002), *Doğuya Seyahat*, (Çev. Muharrem Taşçıoğlu), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- OLİVIER, (1977), *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (Çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*, (1996), (Çev. Fuad Carım), Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- PİNGUET, Catherine, "Chiens de rues d'Istanbul: histoire d'un massacre sur un îlot désert", 5 Ağustos 2015, <http://www.slate.fr/story/104311/chiens-rues-istanbul-histoire-massacre>.
- _____, (2009), *İstanbul'un Köpekleri*, (Çev. Saadet Özen), YKY, İstanbul.
- SCHİCK, İrvin Cemil, (2010), "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 200, Ağustos.
- SCHWEİGGER, Salomon, (2004), *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (Çev. S. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- SUNAR, M. Mert, (2015), "Hayvanlar", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul.
- THEVENOT, Jean de, (1978), *1655-1656'da Türkiye*, (Çeviren: Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- TİMUR, Taner, (1994), "Köpekler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul.
- TOPÇUOĞLU, Ümit Sinan, (2010), *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, Sepya Kitaplar, İstanbul.
- TOURNEFORT, Joseph de, (2013), *Tournefort Seyahatnamesi*, (Edit. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- TWAIN, Mark, (1869), *The Innocents Abroad: or, The New Pilgrims' Progress*, The American Publishing Company, Hartford.
- ÜNAL, Mehmet Ali, (2011), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- YAZICI, Hüseyin, (2009), "Seyahatnâme Maddesi", *DİA.*, Cilt: XXXVII, İstanbul, ss. 9-11.